

Бахрамходжа МАХАМАДХОДЖАЕВ
Ўзбекистон халқаро ислом академияси
Араб тили ва адабиёти ал-Азхар
кафедраси ўқитувчиси

ШАРҚ ҚЎЛЁЗМАЛАРИНИНГ ВУЖУДГА КЕЛИШ ХУСУСИЯТЛАРИ

ОСОБЕННОСТИ ВОЗНИКНОВЕНИЯ ВОСТОЧНОЙ РУКОПИСИ

SPECIFIC FEATURES OF THE ORIENTAL MANUSCRIPT

Аннотация. Шарқ ва шу жумладан Ўрта Осиё халқлари қўлёзмаларининг асосий хусусияти шуки, бу халқлар ислом дини шаклланган даврдан бошлаб 14 аср давомида илмий ва бадиий асарларини нафақат ўзларининг она тилларида, балки араб ва форс тилларида ҳам яратганлар. Мақолада араб ёзувининг кириб келиши, Хуросон ва Моварауннахрда маънавий тараққиётнинг юксалишида араб ёзувининг тутган ўрни кўрсатилган.

Калит сўзлар: Шарқ, қўлёзмалар, хусусиятлар, араб тили, форс тили, эски ўзбек тили, товушлар, ёзув, Хуросон, Моварауннахр.

Аннотация. Главная особенность рукописей народов Востока, в том числе Средней Азии, заключается в том, что за 14 веков с момента образования ислама эти народы создавали научные и художественные произведения не только на родных языках, но и на арабском и персидском. В статье показано внедрение арабской письменности и роль арабской письменности в подъеме духовного развития в Хорасане и Моварауннахре.

Ключевые слова: Восток, рукописи, особенности, арабский, персидский, староузбекский, звуки, письмо, Хорасан, Моварауннахр.

Annotation. The main feature of the manuscripts of the peoples of the East, including Central Asia, is that over the 14 centuries since the formation of Islam, these peoples have created scientific and artistic works not only in their native languages but also in Arabic and Persian. The article shows the introduction of the Arabic script and the role of the Arabic script in the rise of spiritual development in Khorasan and Movaraunnahr.

Keywords: East, manuscripts, features, Arabic, Persian, Old Uzbek, sounds, writing, Khorasan, Movaraunnahr.

КИРИШ

Тарихда Ўрта Осиё билан Эрон ўртасида, шунингдек араб мамлакатлари ўртасида чегара бўлмаган. Шунинг учун араб тилидаги қўлёзмаларнинг бир қисми Ўрта Осиё ҳудудида яратилган бўлса, қолган қисми араб мамлакатларидан ёки Эрондан олиб келинган бўлиши мумкин. Худди шундай гапни форс тилида қўлёзмаларга нисбатан ҳам айтиш жойиз. Шундай қилиб Ўрта Осиё ҳудудида туркий тилларда битилган қўлёзмалар билан бир қаторда араб ва форс тилларида битилган қўлёзмалар ҳам мавжуддир.

Ўзбекистон ФА Шарқшунослик институтининг ҳазинасида ҳозир 17 мингдан зиёд қўлёзма китоблар сақланмоқда. Шуларнинг 10 фоиздан ошиқроғи, яъни қарийб 1700 таси туркий тилда битилган қўлёзмалар бўлса, тахминан 30 фоизини форс тилида битилган қўлёзмалар ташкил этади. Бу эса 5000 дан зиёд қўлёзмадир. Қолган 6 фоизи эса, араб тилида яратилган қўлёзма китоблардир. Шунинг учун Ўрта Осиё халқлари қўлёзмаларининг палеографияси ҳақида гап борганда, туркийзабон қўлёзмалар билан чегараланиб қолмасдан, араб ва форс тилларида яратилган қўлёзмаларни ҳам эътиборга олиш керак бўлади.

АСОСИЙ ҚИСМ

Араблар ислом дини билан бирга Хуросон ва Моварауннахрга ўз ёзувларини ҳам олиб кирганлар. Бу ёзув аста-секин бу ҳудудларда тарқала бошлаган ва Аббосийлар ҳукмронлигининг иккинчи асри ўрталарида (X аср бошларида) Эрон ҳудудида амалда қўлланиб турган паҳлавий ёзувини ва Ўрта Осиёдаги ёзувларни бутунлай истеъмолдан сиқиб чиқарган. Араб ёзувининг бунчалик тез тарқалишига сабаб, биринчидан, муқаддас китоб ҳисобланган Қуръони карим шу ёзувда ёзилган бўлса, иккинчидан, араб ёзуви мавжуд маҳаллий ёзувларга қараганда соддароқ ва ўрганиш қулай ёзув бўлган.

Хуросон ва Ўрта Осиёнинг маҳаллий аҳолиси араб ёзувини ҳеч бир ўзгаришсиз қабул қилган, лекин бу янги ёзувга ўтиш жараёни анча узок давом этган. Шунини таъкидлаш лозимки, араб тилида бор бўлиб, маҳаллий тилларда йўқ бўлган товушларни билдирувчи ҳарфлар ҳам

махаллий аҳоли томонидан қабул қилинган (се, зол, хойи хуттий, айн, итки, изги, сод, зод ҳарфлари). Бу ҳарфлар ифодааланган товушлар форс ва туркий тиллар фонетикасига ёт товушлардир. Лекин бу ҳарфлар қабул қилиниб, улар форс ва туркий тиллардаги ўша товушга энг яқин товуш сифатида талаффуз қилинган. Масалан, се, сод ҳарфлари син ҳарфи каби, зол, зод, изги ҳарфлари зе ҳарфи каби, итқи ҳарфи те каби, хойи хуттий ҳарфи хойи ҳавваз каби талаффуз қилинган. Ҳар ҳолда раб ёзуви форс ва туркий тиллар фонетикаси учун мос ва талабга жавоб берадиган даражадаги ёзув эмас эди. Чунки араб ёзуви форс ва туркий тиллардаги товушларнинг ҳаммасини ифодалай олмас эди. Шунинг учун форс ва туркий тилларда мавжуд бўлган п, г, ч товушлари ва форс тилининг ўзида мавжуд бўлган ж товуши дастлабки пайтларда араб ёзувидаги бе, коф, жим, зе ҳарфлари ёрдамида ёзилган. Хуросон ҳудудида араб ёзувини биринчи бўлиб ким ва қаерда форс тили ишлатилганлиги номаълум. Лекин ҳар ҳолда бу жараён Хуросоннинг ҳар ер-ҳар ерида охитиялик равишда амалга ошган бўлса керак. Бу ёзувни қўллашга ҳукмронларнинг маъмурий-ҳўжалик эҳтиёжлари ҳам сабаб бўлган бўлса керак, чунки араб ёзуви маҳаллий ёзувларга қараганда соддарок, ишлатишга қулайроқ ва тез ёзиш учун мос ёзув бўлган.

Араб ҳарфлари асосидаги форс ва туркий тиллар ёзувининг шаклланиши уч босқични ўз ичига олади:

1-босқич. Бу ёзувнинг шаклланиши ва тараққиётининг бошланиш босқичи. Араб ёзуви форс ва туркий тиллар учун қўллана бошлаган дастлабки пайтда айрим муаммолар юзага чиққан, чунки бир тилнинг ҳарфлари иккинчи бир тил учун ишлатилганда бундай муаммонинг юзага келиши табиий эди. Мас., араб тилида мавжуд бўлган «ал-» аниқлик артикли ёки сўз охирида учрайдиган та марбута ҳарфига зарурат йўқ эди. Чунки бу нарсаларнинг ўзи форс тилида та марбута устидаги икки нукта олиб ташланиб, хойи ҳаввазга айлантирилган ва у-э товушини билдира бошлаган. Ёки араб тилида мавжуд бўлган ҳамза белгиси айрим бирикмаларда изофаликни билдириш учун ишлатила бошлаган. Араб ёзувининг форс тилига мослаштириб олиш IX асрда амалга ошган.

2-босқич. Бу босқич араб ҳарфлари асосидаги форс ва туркий алифбонинг шаклланиши ва бу билан боғлиқ ҳолда араб ёзувида содир бўлган айрим сифат ўзгаришлари билан характерланади. Бу босқичда маҳаллий филолог олимлар маҳаллий тилларда мавжуд бўлиб, араб тилида йўқ бўлган товушларни ёзувда акс эттириш учун тўртта ҳарф ижод этадилар ва бу ҳарфлар пе, чим, же ҳарфларидир. Бу ҳарфларнинг ёзувда қўллана бошлаши X асрнинг бошларида амалга ошган. Лекин бу ҳарфлар нимагадир амалда қўлланилмаган ва XVI-XVII асрларга келиб г товуши учун коф ҳарфининг устига параллель чизик тортиш расм бўлган. Бу чизик форсларда «саркаш» деб айтилади. Шундай қилиб, нисбатан анча катта бўлган муддат давомида 32 ҳарфдан иборат бўлган ва араб ҳарфларига асосланган форс ва эски ўзбек ёзуви вужудга келган. Бу 32 ҳарф 18 та шаклдан иборат, қолганлари ўзаро нуқталарнинг сони билангина фарқ қилади.

3-босқич. Бу босқич арабларда мавжуд бўлган етти ёзув турини ўзларига мослаштириш йўли билан янги ёзув турларини ижод этиш босқичидир. Агар арабларда ёзувнинг етти тури мавжуд бўлган бўлса, (куфий, муҳаккак, райҳоний, насх, сулс, тавкиъ, рикъ), Хуросон ва Моварауннаҳр қалам соҳиблари ўзларининг эстетик дидлари ва бадиий қобилиятларидан келиб чиқиб, XIV аср иккинчи ярмидан бошлаб, юқоридаги етти ёзув турини янада ривожлантирганлар ва уларнинг базасида яна янги тўрт ёзув турини ижод этганлар (таълик, шикастайи таълик, насталик, шикастайи настаълик). Булар ичида кейинчалик энг кенг тарқалган ёзув настаълик ёзувидир.

Араб ёзувининг ҳарфларидаги эгри ва тўғри чизикли элементларнинг ўзаро уйғунлиги, ҳарфларнинг бир-бирига ҳажман мутаносиблиги, бу ҳарфлар билан аниқ ва чиройли қилиб ёзишга бўлган интилиш маҳаллий хаттотларга ижодий изланиш ва ўзларидаги эстетик талабни қондиришлари учун улкан ва туганмас имкониятлар эшигини очиб берган.

Ўрта асрларда Хуросон ва Мовароуннаҳрда маънавий ва руҳий маданият жуда кўп аспект ва шаклларда намоён бўлган. Шу шакллардан бири шубҳасиз, хаттотлик санъати эди. Санъатнинг бу тури аҳоли ўртасида жуда юқори

баҳоланган. У юксак заковат ва иқтидорнинг мезони ҳисобланган. Шунинг учун бу санъат тури эъзозланган ва юқори қўйилган.

Барча мусулмон ўлкаларида бўлгани каби, Хуросон ва Мовароуннаҳрда ҳам ислом дини тасвирий санъатни чеклаган эди. Шунинг учун хаттотликдаги бадият жуда кўп соҳаларда, хоҳ у меъморчиликда бўлсин, хоҳ сопол идишлар ҳунармандлигида бўлсин, хоҳ тўқувчиликда, каштачиликда бўлсин, хоҳ китоб яратиш соҳасида бўлсин, нақшинкор безак санъати қурилмаларининг асосини ташкил этган. Айниқса қўлёзмаларда китобларни расмлар билан безаш анча чекланган бўлганлиги сабабли, улар асосан чиройли ёзиш йўли билан санъат асари даражасига олиб чиқилган. Шуни ҳам айтиб ўтиш жоизки, хаттотликдаги бор маҳоратни ишга солиб яратилган қўлёзма китоблар кўпчилик китобхонлар массаси учун яратилмас эди. Чунки у жуда қиммат турар эди ва у хаттотнинг меҳнати учун ҳақ тўлай оладиган табақа учунгина яратилар эди.

Битта қўлёзма китобни ёзиб вужудга келтиргунча Европада мураккаб композицияга эга бўлган улкан картинани яратишга кетганчалик вақт ва меҳнат сарф бўлар эди. Бундай қўлёзмаларни яратишга жуда қаттиқ талаблар қўйилар эди. Қўлёзманинг ҳажми қанчалик катта бўлмасин, бошдан оёқ у бир хил катта-кичикликда ва бир хил ёзув турида ёзилган бўлиши шарт эди. Ҳарфлар ва уларнинг ўзаро боғланишидаги мутаносиблик, эгри ва тўғри чизиқлар йўғон ва ингичка чизиқларнинг ўзаро уйғунлиги, сўздаги ҳарфларнинг ва сатрдаги сўзларнинг ўзаро жойлашиши ва шу каби профессионал деталлар қўлёзма яратилиб бўлганидан кейин мутахассис олимлар учун жуда катта мунозара ва баҳс учун материал бўлиб хизмат қилар эди. Бу услубда яратилган қўлёзманинг тақдири ҳам олдиндан ҳал бўлар эди. У бирор ҳукмдорнинг шахсий кутубхонасини ёки саройдаги кутубхонанинг жавонини безаб турадиган китоб бўлар эди.

ХУЛОСА

Шахсий кутубхоналарда бундай қўлёзма китобларни сақлаш амалдорлар учун ҳавас ҳисобланар эди. Шунинг учун Хуросоннинг шаҳаншоҳлари, Мовароуннаҳрнинг ҳоконлари, Ҳиндистоннинг рожалари бундай

қўлёзмаларга буюртмалар берганлар, уларни қидириб топганлар ва Европада қирол ва императорлар қимматбаҳо картиналарнинг тўпламини сақлаганлари каби, қўлёзмаларнинг мажмуасини йиғиб, кутубхоналар ташкил этганлар ва уларни асраб-авайлаганлар. Шундай қилиб айтиш мумкинки, ўтмишда яратилган қўлёзмаларимиз бизнинг маънавий қадриятларимизнинг муҳим элементларидан биридир.

МАНБА ВА АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси, – Тошкент: Ўзбекистон, 2003.
2. Каримов И.А. Ўзбекистон келажаги буюк давлат. Т. 1. – Тошкент: Ўзбекистон, 1996. – Б. 104-108, 123-130.
3. Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Тафсири Ҳилол. – Ж. 5. – Тошкент: Шарқ, 2008. – Б. 367.
4. Ҳасанов М., Абзалова М. Араб тили дарслиги. – Тошкент: Мовароуннаҳр, 2004. – Б. 5-6.
5. Матёқубов К. Алифбобозлик ёхуд тарих сабоқлари. <http://www.adolatgzt.uz/society/4882>
6. Мадраимов А. Хаттотлик. <https://qomus.info/encyclopedia/cat-x/xattotlik-uz>
7. Усмонов И. Ўзбекистонда араб тили таълими тарихига доир. <http://markaz.tiu.uz>
8. Палеография. Маърузалар матни. – Наманган, 2004. – 571 б.